

1999 ж. шыға бастады

Тіркелген куәлік № 13395-Ж
Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
22.02.2013 ж. берген

Редакция алқасы

Н.Л. Сейтахметова (бас редактор)
А. Сағиқызы (бас редактордың
орынбасары)
К.Н. Бурханов
С.Ю. Колчигин
А.К. Назарбетова
Б.Г. Нұржанов
З.К. Шәукенова
М.С. Шайкемелев
Ш.М. Жандосова (жауапты хатшы)

Редакционная коллегия

Н.Л. Сейтахметова (главный
редактор)
А. Сағиқызы (зам. главного
редактора)
К.Н. Бурханов
С.Ю. Колчигин
А.К. Назарбетова
Б.Г. Нұржанов
З.К. Шаукенова
М.С. Шайкемелев
Ш.М. Жандосова (ответ. секретарь)

Регистрационное свидетельство
№ 13395-Ж выдано Комитетом
информации и архивов
Министерства культуры и
информации Республики
Казахстан 22.02.2013 г.

Издается с 1999 года

**ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ-
ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖУРНАЛ**

Адам әлемі

**ФИЛОСОФСКИЙ И ОБЩЕСТВЕННО-
ГУМАНИТАРНЫЙ ЖУРНАЛ**

3 (61)·2014

**Халықаралық редакциялық кеңес
Международный редакционный совет**

Нысанбаев А.Н. (кеңес төрағасы, Қазақстан)
Фиерман У. (АҚШ)
Халилов С. (Әзірбайжан)
Мехди Санаи (Иран)
Жумагулов М. (Қырғызстан)
Зотов А.Ф. (Ресей)
Лекторский В.А. (Ресей)
Малинин Г.В. (Ресей)
Нечипоренко О.В. (Ресей)
Тощенко Ж.Т. (Ресей)
Кенан Гюрсой (Түркия)
Шермухамедова Н.А. (Өзбекстан)

МАЗМҰНЫ**СОДЕРЖАНИЕ****ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІ МЕН ДӘСТҮРІ • КАЗАХСКАЯ КУЛЬТУРА И ТРАДИЦИИ**

Нұрмұратов С.	Қазақ халқы руханиятының этноділдік ерекшеліктері.....	3
Мырзабеков М.	Матуридилік ілімінің қазақ ойшылдарына әсері.....	9
Мантаева Т.	Қазақ мәдениетіндегі Шокан Уәлихановтың тұлғалық бейнесі.....	18
Нұрмұратов С., Бижанова М.	Қазақ халқының этикалық және эстетикалық құндылықтары туралы.....	23
Шагирбаев А.	О религиозных взглядах М.Ж. Копеева и их влиянии на духовное развитие Казахстана.....	31

ФИЛОСОФИЯ. ҒЫЛЫМ. ТҮЛҒА • ФИЛОСОФИЯ. НАУКА. ЛИЧНОСТЬ

Нысанбаев А., Курманғалиева Г.	Философия и демократия: к вопросу об их взаимосвязи.....	37
Изотов М.	Аксиология науки: единство когнитивных и социокультурных ценностей.....	47
Абишев К.	Об онтологическом статусе человеческой субъективности.....	55
Сарсенбаева З.	Наука современности: задачи и перспективы.....	62
Сағиқызы А.	Дін және гуманистік дүниетаным.....	72
Есенғалиева В.	Основные мировоззренческие представления современной науки.....	79

МӘДЕНИЕТ. ҚОҒАМ. СЯСАТ • КУЛЬТУРА. ОБЩЕСТВО. ПОЛИТИКА

Бурова Е.	Тенденции идентификационных процессов в современном Казахстане.....	88
Лукина Н., Шорманбаева Д.	Методологический потенциал социокультурного подхода в познании информационного общества.....	100
Тухмарова Ш., Меңдіғалиев Қ.	Еліздегі жастар саясатының өзекті мәселелері.....	110
Назарбетова А.	Евроислам в реалиях современной Германии.....	116
Касен М.	Глобализация электронного правительства: вызовы и возможности.....	125

МӘДЕНИЕТ ФИЛОСОФИЯСЫ • ФИЛОСОФИЯ КУЛЬТУРЫ

Алиева С.	Критерии художественности в философском мышлении: интерпретация, герменевтика и толкование.....	132
Жанабаева Д.	Батыс және Шығыс мәдениеті аясындағы дәстүр мен жаңашылдық арақатынасы.....	142

ФИЛОСОФИЯ: КЛАССИКАНЫ ЗЕРДЕЛЕЙ ТҮССЕК •**ФИЛОСОФИЯ: ПРОЧИТЫВАЯ И ПЕРЕЧИТЫВАЯ КЛАССИКУ**

Иоганн Готлиб Фихте	Назначение человека.....	148
----------------------------	--------------------------	-----

МЕРЕЙТОЙЛАР. МЕЗГІЛДЕР. ОҚИҒАЛАР • ЮБИЛЕИ. ДАТЫ. СОБЫТИЯ

Профессор Елікбаев Нәби – 70 жаста.....	161
---	-----

БІЗДІҢ АВТОРЛАР • НАШИ АВТОРЫ

Серік Нұрмұратов, Меруерт Бижанова – Қазақстан Республикасы Білім және ғылым Министрлігі Ғылым Комитеті Философия, саясаттану және дінтану институты (Алматы)

ҚАЗАҚ ХАЛХЫНЫҢ ЭТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ ТУРАЛЫ

Аннотация. Қазақ этикасы мен эстетикасының ежелгі бастаулары, қайнар көздері үш мың жылдай Еуразияның Ұлы даласында өркендеген скиф-сақ, ғұн, үйсін, қаңлы мен түрік бірлестіктерінің мол мәдениетінен нәр алады. Қазақтың төлтумалық этикалық және эстетикалық мәдениеті хандық дәуірінде қалыптасты және ақын-жыраулар мен би-шешендер шығармашылығында өзінің шарықтау шыңына жетті. Мәселен, Майқы би, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би және т. б. сол сияқты би-шешендердің шығармашылығында этикалық-эстетикалық ізденістер айқын көрініс беріп, көшпелілердің дүниені рухани игеру ерекшелігін танытты.

Түйін сөздер: адалдық, әділдік, әсемдік, әлеумет, би-шешендер, дүниетаным, менталитет, руханилық, шешендік өнер, этика, эстетика.

Өткен тарихымызға құрметпен қарап, оны танып-білуге деген құштарлық, рухани мұраларымыздың негіздерін айқындауға деген, ұрпақтар арасындағы мәдени-тарихи сабақтастықты жаңғыртуға деген ұмтылыс еліміздің тәуелсіздік алуы барысында мүмкін болып отыр.

Қазақ этикасы өзінің көл-көсір молдығымен де, адамгершілік қуат-тегеурінімен де, тарихи айқындылығымен де халықтың рухани өмірінде ерекше орын алды. Қазақ этикасының ежелгі бастау қайнар көздері үш мың жылдай Еуразияның Ұлы даласында өркендеген скиф-сақ, ғұн, үйсін, қаңлы мен түрік бірлестіктерінің мол мәдениетінен нәр алады. Осыдан 2600 жыл бұрын өмір сүрген скиф-сақ ойшылы, «ұлы жеті ғұламаның бірі» Анахарсис (Анарыс) өзінің әдеп және адамгершілік туралы терең пікірлерін айтқан. Мысалы, маскүнемдік туралы ол былай деген: «Бірінші тостақты, әдетте, денсаулық үшін, екіншісін – рақатқа бату үшін, үшіншісін – ардан таза болу үшін, төртіншісін – ақылдан алжасу үшін ішеді».

Кіндік Азиядан табылған түріктердің атақты Күлтегін, Тоныкөк жазуларында татулық, бақыт, дәулет секілді әдеп ұғымдары жиі кездеседі.

Қазақ этикасының қалыптасуына Қорқыт ата үлкен үлес қосты. Оның үлгі-өнеге, өсиет-нақыл сөздері қазақтармен қатар барша түрік халықтарында кең таралған.

Қазақ топырағында әдептануды арнаулы ілім ретінде қарастырған ғұлама-философ, әмбебап ғалым – Әбу Насыр әл-Фараби. Ол этиканы жақсылық пен жамандықты айыруға мүмкіндік беретін ғылым деп қарастырды. Оның түсінігінше, адам жаратылыстағы ең қасиетті жан. Сондықтан оған үлкен құрметпен қарау керек. Жақсылық дегеніміз білім, мейірбандық, сұлулық бірлігінде жатыр. «Бақытқа жол сілтеу» трактатында ойшыл баянды тіршіліктегі адами бақыт туралы сөз қозғайды.

Түрік халықтарының этикасын дамытуға үлкен үлес қосқан ғұламалар қатарына Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари, Қожа Ахмет Иасауи, Ахмет Иүгінеки, Сүлеймен Бақырғани және т. б. жатады. Қазақ хандығы қалыптасқан кезден бастап қазақ этикасы негізінен ақын-жыраулардың даналық насихат жырларында дамыды. Олардың ауызекі мәдени мұралары – ұлттық қадір-қасиет пен өнегелі әдепті ғасырлар бойы жоғалтпай сақтап қалуға үлкен қызмет етті.

Атақты қазақ ақын-жыраулары Асан қайғы, Шалкиіз, Ақтамберді, Бұқар жырау, Дулат, Шортанбай т. б. ұлттық әдеп жүйесін заман талаптарына сәйкес жоғары тұғырға көтере білді. Олардың әлеуметтік-этикалық ойлары қазақ халқының әдептік сана-сезімінің қалыптасуына, кейінгі ұрпақты адамгершілік және ұлтжандылық рухта тәрбиелеуге үлкен әсерін тигізді – деп атап көрсеткен қазақ мәденетін зерттеуші ғалым Т.Х. Ғабитовтың ойларымен келісуге болады [1].

Қазақ эстетикасына тоқталатын болсақ, онда ол адам мен әлем қатынасында әсемдік пен сұлулық туралы қазақ халқының ұлттық көркем мәдениетін зерттейтін философиялық пән екендігін атап көрсетуге болады. Эстетика термині ежелгі грек тілінен «сезінуші, сезімдік қабылдау» деп аударылады. Қазақ халқының қалыптасу барысындағы эстетикалық ой-пікірлерінің дамуы бірнеше кезеңдерден өткен. Халықтың эстетикалық құндылықтары алдымен фольклорда – тұрмыс-салт жырларында, аңыздары мен мифтерінде, батырлық және лирикалық эпоста көркем формада баяндалған.

Қазақ эстетикасының келесі бір арнасы Қазақстан жерін мекендеген түрік тілдес ұлыстардың өзіндік мәдениеті, жазуы мен өнері болды. Көне түрік жазуындағы Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігінде», Қожа Ахмет Иасауидің «Даналық кітабында», Ахмет Иүгінекидің «Ақыл сыйында», Сүлеймен Бақырғанидың «Хакім Атасында» эстетикалық мәдениет пен мұраттың түбегейлі мәселелері көркем суреттелді. Ислам Ренессансы эстетикасын қалыптастыруда қазақ топырағында дүниеге келген әл-Фараби ерекше орын алады. Ол өзінің «Музыканың үлкен кітабы», «Поэзия өнерінің каноны туралы трактат», «Поэзия туралы кітап» атты еңбектерінде эстетикалық болмыс пен таным туралы терең пайымдаулар айтты.

Би-шешендер эстетикасының құндылығы көркем мазмұнымен ғана емес, сонымен бірге дәстүрлі қазақ қоғамындағы қуатты әлеуметтік-

мәдени орны және қызметімен айқындалады. Сондықтан олардың алдында тек бұқара халық емес, ақсүйектер де ілтипат сақтаған. Би-шешендер толғауларында бүкіл қазақ халқының ой-арманы мен эстетикалық түсініктері шынайы бейнеленген. Олардың шығармашылығында сұлулық пен әсемдікті, ерлік пен елдікті жырлау басым болып келеді.

XV ғасырдың ортасында пайда болған Қазақ хандығы ұлттық мәдениет пен әдебиеттің өрістеп-өркендеуіне орасан ықпал етіп, ерекше жағдай жасады. Алтын Орда заманында ертеден бері жалғасып, әрі дами түскен жалпы түркілік руханияттың мұрагері ретінде қазақ халқы мен мемлекеті енді бабалардан қалған мирасты сақтап қана емес, оны байытып, жаңғыртуға міндетті болып, соған күш салды. Бұл дәуірдегі мәдениет өзінің түр сипаты, мазмұны мен тақырыбы жағыннан алғанда алуан түрлі болды.

Жеке отау тігіп, өз мемлекеттігін құрған қазақ елі үшін XV-XVI ғасырларда ең басты мәселе – жаңа құрылған мемлекетті күшейту мен қорғау болды. Бүкіл қоғамдық ой-сана, елдің аңсары – ұлттық тұңғыш мемлекетті сақтап қалу болды, елді жұмылдырып, бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығаратын, барлық румен тайпаларды бір орталыққа қаратып, ішкі алауыздық тиятын әрі сыртқы дұшпандарға тойтарыс бере алатын, яғни елдің қамын ойлап, ел үшін аянбай еңбек ететін әмірші керек екенін жақсы түсінген халық мемлекет күшті болу үшін ақылды да абыройлы хан керек деп, осы идеяны дәріптеді. Халық арасындағы, қоғамдық санадағы осындай этикалық идеяны, хандық идеологияны барынша жақтап, елді соған үгіттеуге ерекше күш салған қайраткерлердің ішінде ақындар мен жыраулар, би-шешендер өздерінің құдіретті сөзімен, үлгілі ісімен өз үлестерін қосып, орасан еңбек сіңірді.

Қазақ еліне шешендік өнердің қалыптасқан, өзге халықтарда кездесе бермейтін дәстүрлі өз мектебі болған. Қазақ елінде дер кезінде тауып айтылған тапқырлық пен аталы сөзге қарсы уәж айтылмаған. шешендік сөздің ел өміріндегі орны мен мәні ерекше болған. Ру арасындағы кішігірім дау-жанжалдан бастап, ел ішіндегі жер дауы, жесір дауы, тіпті барымта, адам өлімі мен құн дауларын білікті билар шешіп отырған екі жақтың даугер билері не бір күрделі, шиеленіскен, шешуі қиын істерді, ердің құнын екі ауыз сөзбен бітістіретінде болғандығы туралы айтылады [2].

Қазақ хандығы XV-XVII ғасырларда өзінің ішкі саяси-әлеуметтік құрылымын барынша нығайтуға тырысқанымен, бұл одақтың да біртұтас мемлекет болып тұруына әр түрлі тарихи үдерістер, ықпалдар әр қилы (көп жағдайда теріс) әсер етумен болды. Тәуке ханның «Жеті жарғысы» XVII ғасырдың аяғында және XVIII ғасырдың басында қазақ этносының мемлекеттілігі үшін ең жоғарғы құнды дүниеге айналды. Бұл кезеңде халықтың үш жүзге бөлінгеніне қарамай іштей бірігуге деген талпынысы, әрекеті осы тарихи құжаттың, тарихи тұлғаның төңірегіне топтасқан болатын. Тәуке ханнан кейін келген саяси биліктің иелері XVIII ғасырдың басында қазақтың іштей ыдырауын тоқтата алмады.

XVII ғасыр мен XVIII ғасырдың басында қазақ даласындағы саяси-әлеуметтік кеңістіктегі ахуалды сипаттай келіп «Әз Тәуке хан алты

алаштың тізгінін алты биге ұстатады. XVIII ғасырдың бас кезіндегі дерек бойынша, Ұлы Жүзде Үйсін Төле би, Орта Жүзде Қаз дауысты Қазыбек би, Кіші Жүзде Алшын Әйтеке би, Қырғызда Қараш би, Қарақалпақта Сасық би, Құрамада Мұхамед би отырады. Сырттай қарағанда өте қолайлы әрі ұтымды көрінгенімен, ақыр түбінде бұл бөліс Қазақ Ордасының біржола ыдырауына жол ашты. Сөз жүзінде ғана емес, іс жүзінде алты ұлысқа бөлінгеннен соңғы жерде үш жүздің ара жігі айқындалды, қалған үш алаш өздерін дербес ұлыс, федерация құрамындағы жат жұрт деп сезіне бастады», – деп жазады М. Мағауин [3, 85 б.].

XVIII-XIX ғасырларда қазақ даласында рухани атмосфера, тарихи ахуал қандай болды? Қазақ қоғамында өркендеу басым ба еді? Әлде тоқырау көбірек байқалды ма? Біздің пікірімізше, бұл екі үдерістің екеуі де көрініс беріп отырады десе де болады. Дәуірдің ең негізгі жетістігі – халық өзінің болашағын, мемлекеттілігін тек өзінің ұлттық бірлікте болғанында ғана құрай алатындығын зерделеді.

Қазақтың XVIII ғасырдағы көрнекті жырауларының бірі Ақтамберді жырау халықтың рухани дүниесінің іргесін бекітіп, шаңырағын шайқалтпауға себеп болатын күштің оның өз бойында екенін ескертіп, жастарға арнап сөз қалдырған екен:

*Балаларыма өсиет:
Қылмаңыздар кешіет,
Бірлігіңнен айырылма,
Бірлікте бар қасиет.
Татулық болар береке,
Қылмасын жұрт келеке.
Араз болса алты ауыз,
Еліңе кірген әреке...
Ел аман болсын ылайым,
Тілегім берді бәрін де,
Разымын, құдайым! [4, 57–58 бб].*

Бірлік пен татулық бар жерде адамдарға өмірдің кез-келген қиын асуын алуға мүмкіндіктер ашылады, адамдардың бір-біріне деген ыстық ықыласы өрбіп, дау-жанжалдардың алдын алынады. Сөйтіп шендесу, бақталасу, бәсекелесу сипатындағы қарым-қатынастың орнына жұртшылық арасында іштесе, түсінісе, бір-біріне көмектесе өрбитін байланыстар белең алады. Бұл адамның нағыз адами болмысын жетілдіре түсетін іргетастар екені анық.

Қазақ даласының ғұлама ойшылдары XV–XIX ғасырларда өмірдегі, әлеуметтік дүниедегі қиындықтарды өз шығармашылығының іргетасы ретінде алып оны бейнелесе де, суреттесе де негізгі іргетас ретінде туған жерге, туған елге махаббаты бейнелейді. Міне, осы отансүйгіштің негізінде, адамның Ғалам құндылығын бағалаумен астаса отырып, нағыз рухани құндылықтар жүйесін қайта жаңғырту жатыр. Адамның шынайы мәні, этикалық, эстетикалық түсініктері осы рухани құндылықтармен байланысты рауажданып, көрініс беріп отырады. Адамның адамгершілікке

толы дүниетанымы рухани компоненттерді қалыптастыру барысында түзелетіні белгілі. Бұл тұрғыдан алғанда қазақтың кең даласында данагөй ұлы тұлғалардың өмір сүргені белгілі. Солардың ішінде XVIII ғасырда өмір сүрген қазақтың шоқтығы биік үш биін этикалық дәстүрін қалыптастырына тұлғалар деп атаймыз: Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би.

Халықтың ұлттық дүниетанымын тереңірек танып білуге, мәдениетіміздің інжу-маржандарын рухани игілікке айналдыруға тырысу парызымыз. Қазақтардың дәстүрлі дүниетанымының семантикалық дінгеі «кұт» ұғымы. Оны «өмірлік күш», «өркендеу басы», «өмір нәрі», сонымен қатар байлықпен байланысты «бақыт», «игілік», «үлес», «тағдыр» деген ұғымдармен сәйкестендіруге болады. Бұл ұғым этнофилософияның түп негізін анықтап, өзіндік онтологияны, антропологияны және әлеуметтік философияны біртұтас етіп біріктіреді.

Қазіргі кезеңде еліміздің XXI ғасырға аяқ басқан жаңа тарихи кезеңінде өткеніміз жаңаша зерделенуде. Әрине, бұрынғы уақытта жасалынған зерттеу дүниелері де біршама екенін есте ұстауымыз керек. Әсіресе, осы игілікті іске өткен тарихи кезеңдерде өзінің еңбегін сіңірген мамандар мен ұлтжанды азаматтарды есте ұмытпағанымыз жөн. Мәселен, қазақтың би-шешендерін жан-жақты зерттеуге өзінің шығармашылық өмірін арнаған Н.Төреқұл XVIII ғасырда қазақ жерінде қалыптасқан рухани бағдарлардың сипаттамасын былай суреттейді: «Қазақтың жауы көп болған ғой. Көбіне қорғанып жүрген. Жауға қарсы аттанарда елдің басшылары, билері, игі жақсылары Төле биге барып бата алады екен. «Төле биден бата алмаса, жол болмайды» деген мәтел содан шықса керек. Төкеңнің бір ауыз сөзі оларға ақ жол болған» [5, 131 б.]. Міне, осындай ақ ниетті, киелі сөзді өзінің үлкен істерінің бастауы, түрткісі етуге тырысқан қазақ халқы даналықты, әділдікті, адалдықты өздерінің этникалық рухани әлемінің негізгі іргетасына айналдырып келген. Бұл рухани тетіктің күші мен құдіреті кейбір саяси-әлеуметтік, немесе мемлекеттік тұтқалардан кем түспей әлеуметті барынша тұтастандырып, тұрақтандырып отырған. Әйтпесе, көп рулы елде ынтымақ болмаған болар еді.

Өзінің сөздің құдіретіне деген құрметін қазақ ертеден аңғартқан. Тіл философиясының түп қазығы осы дүниетанымдық іргетасқа сүйенетінін байқаймыз. Қазақ халқының рухани мәдениетінің тарихында ауыз әдебиеті арқылы небір дәл айтылған тұлғалық сипаттамалар көп кездеседі. Оны қазақ дүниетанымының тұлғалық мағынасы деуге болатын келбеті. Ел аузында «Әйтеке жарып айтады, Қазыбек қазып айтады, Төле тауып айтады» деген ұлағатты сөз бар. Әділ сөйлеу, ойды шегелеп, нақты, жарып айту батырлық пен батылдықтан, даналық пен білімпаздықтан туады» [5, 157 б.].

Қоғамдағы әлеуметтік және рухани тепе-теңдіктің қалыптасуы көбінесе моральдік қалыптардың жетекші рөл атқаруымен, тіптен имандылық, руханилықтың негізгі күшке айналуымен тікелей байланысты екенін Төле бидің замандасы Қазыбек би жете түсінген. Әсіресе, адамның өзіндегі табиғи пендешілік әлсіздіктерінің құрсауында болуы жақсылыққа жетелемейтіндігін мына өлең-өсиет жолдары арқылы жеткізеді:

Өркенің өссін десең,
Кекшіл болма –
Кесепаты тиер еліңе.
Елім өссін десең,
Өршіл болма,
Өскеніңді өшіресің.
Басыңа іс түскен пақырға
Қастық қылма –
Қайғысы көшер басыңа.
Жанашыры жоқ жарлығы,
Жәрдемші бол асыға.
Қиын-қыстау күндерде
Өзі келер қасыңа
Бүгін сағы сынды деп,
Жақыныңды басынба! [5, 150 б.]

Міне, осы өсиеттердің терең астарларында қоғамның жалпы дамуы үшін жеке тұлғаның жетілуі, қажеттігі өз заманында айтып тұрғандай Қазыбек би. Бұл даналыққа толы қазақтың далалық өркениеттің негізгі құндылықтық бағдарлары болатын. Осындай рухани көсемдері болған әрбір жүздің ру-тайпалары үнемі қиын-қыстау кезеңнің өзінде шынайы адамдық келбеттің мүддесін қорғаумен болған, далалық демократияның ұстанымдарын нығайтумен айналысты.

Билермен қатар қазақ даласының құрметіне бөленген халықтың дарынын, сөзді құрметтеуге үлес қосқан төмендегідей шешендер болған (XVIII-XIX ғғ.): Тайкелтір шешен, Әлдебек шешен, Сеңкібай шешен, Сырым шешен, Зілқара шешен, Біке шешен, Бөлтірік шешен, Жанқұтты шешен, Байкөкше шешен, Асаубай шешен, Қозыбай шешен, Шағырай шешен, Байсерке шешен, Қылышбай шешен, Қанай шешен [5, 587 б.]. Шешендердің философиялық дүниетанымы тәуелсіздікке қол жеткізген кезеңнен бері жүйелі қарастырыла бастады.

XVIII ғасырдың жалпы қазақ қоғамдық өмірінің сипаттамасын «жаугершілік заманы», «тәуелсіздік үшін күрес заманы» десек болады. Ал, енді осы қоғамдық дамудағы бағытқа сәйкес келетін өмір философиясы болды дегеніміз шындыққа біршама жақын келеді. Олардың барлығы қазақ даласы ойшылдарының, яғни билерінің, шешендерінің, жырауларының, ақындарының шығармашылығының мағына-мәндік негізін құрады. Дүниетанымының әмбебаптылығы, жан-жақтылығы осы негізгі бағдардан өрістейді.

«Ақтабан шұбырынды» жұрттың алдына мемлекеттік философия мәселесін, сана мен билік арақатынасын, қолданбалы философия мәселесін тікелей қойды. Бұл Бұқар жыраудың көсемдік жырларына, Ақтамбердінің эпикасына, Төле бидің, Әйтеке би мен Қаздауысты Қазыбектің шешендік-философиялық талғамдарына негіз болды. Бұл сарындар Махамбет, Шернияз, Сүйінбай, Шөже, Жанак, Кемпірбай шығармаларында және «Қармыс батыр», «Балуан-Нияз», «Бекет батыр», «Айман-Шолпан»

поэмаларында көрініс тапты», – деген қазақ философиясын зерттеуші философ М.С. Орынбеков [6, 23 б.]. Шыныменде, байқалатын мәселе өткен ғасырларда рухани сабақтастықтың жалғасын тауып отырғандығы. Халық өзінің руханиятын үнемі өзі кемелдендіріп, жіктеулерден өткізіп отырды. Ол өзінің менталитетінде әділ бағалаушы, сараптаушы қызметті де атқарып отырады. Дегенмен, дәстүрлі қоғамның баяу ырғағы кейбір әлемдік үдерістерге төтеп бере алмайтындығын сипатта өрбігенін кейінгі тарих көрсетті.

XVIII–XIX ғасырлардағы қазақ даласындағы ақын-жыраулардың құндылықтар жүйесіне салыстырмалы талдау жасайтын болсақ, онда байқайтынымыз ғұламалардың шығармашылығындағы саналуандылықтың көрініс беретіндігі. Бұл, әрине, әрбір ойшылдың даралылығымен қоса әрбір тарихи кезеңде дүниетанымдық басымдылықтардың, әлеуметтік-тәжірибелердің өзгеріп отырғандығын танытады. Мәселен, «Бұқар елді елдікке ынтымаққа үндесе, Шал шаңырақтың шырын сақтауға, перзент сүйеге, «жақсы болсаң нашардың хақын жемеуге», өзін-өзі зорға санамауға, кәріні ниетпен сыйлауға шақырады. Бұқар жырау дипломат, бірде қайраткер, бірде айыптаушы, не сыншы, не мақтаушы қызметтеріне түсіп кетіп, сөз өнерін сан қырға таратады. Ал, Шал поэзиясының тұрақты объектілері бар. Шаруа жайын, жастық қызуын, жақсы әйел, жігерлі жігіт, саясы жоқ бәйтеректі, шолақ дүниені тілге тиек етсін – баршасында Шал бір адам, сабырлы қалыптан аумай, құлық тұрақтылығын байсалды көрсетеді. Бұқар поэзиясы кейде асқақтап, аспандап кетсе, Шал шығармашылығы жер салмағын сақтап қалады», – деген орынды пікір айтылады [7, 118 б.].

Қазақ философиясының қазақ поэзиясымен оның этикалық және эстетикалық дәстүрлерімен тығыз байланыста дамығаны белгілі. Жалпы дүниетаным көбінесе ауызша поэтикалық формада, көркем бейнелер арқылы өрбіді. Қазақ ділінің, өмір салтының ерекшелігі өзінше бір дүние.

Ә. Нысанбаев ол туралы «Екімыңжылдық дала жыры» атты жақында жарық көрген жинақтың алғы сөзінде былай деп жазады: «Демек, дала поэзиясы – қазақы дүниетануды түсінуді, халықтың өзін-өзі тануының қайнар бұлағы. Мұнда дүниенің қазақи ұлттық түсініктегі бейнесі, философиялық және поэтикалық астары қабыса, асқан көркемдікпен көрсетілген. Халқымыздың кемел ойы, пәк гуманизмі, асыл мұраты, терең сезімі, ұлт болып ұйысу тарихы, өкініштері мен сүйеніштері – бәрі-бәрі оның поэзиясында сайрап жатыр. Қазақ поэзиясы қазақ халқының рухани даму эволюциясының шежіресі іспетті» [8, 5 б.].

Сөйтіп, дала ағартушылығының қайнар бұлағы – ауыз әдебиеті десе де болады. Бұл ғажайып рухани мұрада қазақтың діліндегі, рухындағы қасиеттердің бәрі бар. Онда халықтың этникалық келбеті, ғұламаларының өрге қарай сүйреген ұлағатты сөздері, рухани бағдарлары бар. Сондықтан рухани құндылықтардың інжу-маржандарын билер шығармашылығынан да, шешендік сөздерден де, мақал-мәтелдерден де көптеп таба аламыз [12, 50–52 бб.]. Міне, осы рухани дүниенің өзіндік келбеті жаһандандудың табанына тапталмауы керек.

Әдебиеттер

- 1 Қазақ этикасы және эстетикасы. Жиырма томдық. 12-том. – Астана: Аударма, 2007. – 455 б.
- 2 Қазақ әдебиетінің тарихы. 10 томдық. Алтын Орда дәуірі мен қазақ хандығы тұсындағы әдебиет. 3 том. – Алматы: ҚазАқпарат, 2006. – 536 б.
- 3 Мағауин М. Қазақ тарихының әліппесі. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 208 б.
- 4 Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 176 б.
- 5 Төрекұл Н. Даланың дара ділмарлары. – Алматы: ЖШС «Қазақстан», 2001. – 592 б.
- 6 Орынбеков М.С. Қазақ философиясына кіріспе // Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының хабарлары. – Алматы, 1993. № 3. – 20–25 бб.
- 7 Шал ақын. II Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет (Құрастырған М. Мағауин). – Алматы: Ана тілі, 1993. – 176 б.
- 8 Екімыңжылдық дала жыры / Бас редакторы Ә. Нысанбаев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2001. – 356 б.

Резюме

Нурмуратов С.Е., Бижанова М.А. Об этических и эстетических ценностях казахского народа.

В статье анализируются этико-эстетические ценности казахского народа, в контексте становления казахской государственности в традиционном обществе. Авторы показывают, что сила искусства слова в творчестве биев и риториков имеет огромное нравственно-эстетическое и социальное значение, кроме того, их идеи повлияли на формирование гуманистических ценностей в казахском обществе. С помощью аксиологического анализа дана культур-философская трактовка глубинных процессов эволюции духовности в конкретном историческом времени и пространстве.

Summary

Nurmuratov S.E., Bizhanova M.A. The ethical and aesthetic values of the Kazakhs

The article analyzes the ethical and aesthetic values of Kazakhs, in the context of the formation of the Kazakh state in a traditional society. The authors approach that the power of art in creative words - honors biys rhetoricians and has a huge moral and aesthetic and social valuation, besides their ideas influenced the formation of humanistic values in Kazakh society. With axiological analysis given cultures and philosophical interpretation of the deep spirituality of the evolutionary process in a particular historical time and space.